УДК 347.67

Сібільов М.М.
член-кореспондент Академії
правових наук України

Тлумачення заповіту

Тлумачення заповіту - це з'ясування змісту заповіту, як дійсного одностороннього правочину, з тексту якого неможливо встановити справжню волю заповідача. Отже, недійсний заповіт тлумаченню не підлягає.

Слід підкреслити, що правила про тлумачення правочинів (як односторонніх, так і договорів) не були відомі цивільному законодавству радянських часів. Закріплення цих правил в чинному Цивільному кодексі України пов'язане з низкою наступних обставин.

По-перше, визнання об'єктивного характеру поділу права на приватне і публічне зумовило закріплення в ЦК України як кодексі приватного права, кодексі громадянського суспільства такої засади цивільного законодавства, як свобода договору. Хоча на відміну від ЦК Російської Федерації, який в ст.1119 прямо закріпив свободу заповіту, ЦК України не містить такої статті, зміст ст.ст. 1235-1240, 1244, 1246, безумовно, свідчить, про те, що і ЦК України визнає свободу заповіту. Сутність свободи договору полягає в тому, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог ЦК та інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості (ст. 627 ЦК). Сутність свободи заповіту полягає в тому, що заповідач може на свій розсуд: призначити своїми спадкоємцями одну або кількох осіб (ч.1 ст.1235 ЦК); без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом, крім осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (ч.2 та 3 ст. 1235 ЦК); скласти заповіт щодо усієї спадщини або її частини (ст.1236 ЦК); включити до заповіту інші розпорядження, передбачені ЦК (ст.1237-1240, 1244, 1246 ЦК); у будь-який час внести зміни до заповіту, скасувати чи скласти новий заповіт (ст.1254 ЦК).

По-друге, закріплення в ЦК зазначених засад надало можливість розглядати договір (правочин) не тільки у якості юридичного факту (підстави виникнення, зміни та припинення цивільних прав та обов'язків), а й у якості соціальних регуляторів цивільних відносин. Отже, чинний ЦК відмовився від визнання якості регулятора цивільних відносин лише за нормативними приписами актів цивільного законодавства. Якщо нормативні приписи, що містяться в актах цивільного законодавства, забезпечують зовнішнє (державне) регулювання цивільних відносин, то договори (правочини) забезпечують їх саморегулювання. Про це красномовно свідчать правила про співвідношення актів цивільного законодавства і договору, передбачені ст. 6 ЦК Згідно з ними сторони в договорі можуть відступати від положень актів цивільного законодавства (імперативних приписів, що містяться в них, у тому числі і в ЦК) і врегульовувати свої відносини на власний розсуд. Такий відступ є неможливим, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами, Відповідно з ч.4 ст. 6 ЦК зазначені положення застосовуються і до односторонніх правочинів, у тому числі і до заповітів.

По-третє, чинний ЦК закріпив право заповідача на складання заповіту з умовою (ст. 1242 ЦК), секретного заповіту (ст. ст. 1249-1250 ЦК) та право подружжя на складання спільного заповіту щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності (ст.1243 ЦК). При складанні заповіту з умовою та спільного заповіту подружжям, заповідач (подружжя) має дотримуватися як загальних, так і спеціальних правил, закріплених у відповідних статтях ЦК. Суттєвою особливістю секретного заповіту є те, що він посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Зміст секретного заповіту стає відомим при оголошенні його нотаріусом, яке відбувається в порядку, передбаченому ст.1250 ЦК, після відкриття спадщини.

Аналогічні за свою сутністю правила містяться в п.35 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських Рад, затвердженої наказом Міністерства юстиції України №22/5 від 25 серпня 1994р та в п.16 Порядку посвідчення заповітів і доручень, прирівнюваних до нотаріально посвідчених, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України №419 від 15 червня 1994р. Але

наявність в заповіті таких положень згідно зі ст. 49 Закону України «Про нотаріат» (в редакції Закону від 1 жовтня 2008р.) не є підставою для відмови у вчиненні нотаріальних дій, у тому числі і у посвідченні заповіту. Не є їх наявність в заповіті і підставою для його недійсності (ст.1257 ЦК).

Отже, в дійсному заповіті, посвідченому нотаріусом або іншою посадовою особою, можуть міститися положення, що ускладнюють розуміння останньої волі заповідача щодо долі спадщини. Саме тому чинний ЦК і передбачає можливість тлумачення заповіту. Метою тлумачення заповіту є забезпечення найбільш повного здійснення волі заповідача після відкриття спадщини.

Оскільки чинний ЦК містить окремі норми (правила) щодо тлумачення змісту правочину (ст. 213 ЦК), умов договору (ст. 637 ЦК) та заповіту (ст. 1256 ЦК), слід встановити співвідношення між ними. З урахуванням поділу норм права на загальні та спеціальні в залежності від обсягу (сфери) їх дії, безперечно, норми (правила), що містяться в ст.213 ЦК, є загальними, оскільки вони стосуються усіх правочинів, як односторонніх, так і двосторонніх чи багатосторонніх (договорів). Ці загальні норми (правила) V вирішують два принципових питання, а саме: хто може бути суб'єктом тлумачення змісту правочину; за якими правилами має здійснюватися тлумачення.

Суб'єктом тлумачення правочинів згідно зі ст.213 ЦК є сторона (сторони) правочину. На вимогу однієї або обох сторін суд може постановити рішення про тлумачення змісту правочину.

Правила, за якими має здійснюватися тлумачення правочину містяться в ч.3-4 ст. 213 ЦК і зводяться до наступного. При тлумаченні змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Якщо буквальне значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає можливості з'ясувати зміст окремих частин правочину, останній встановлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін. Якщо і у такий спосіб неможливо визначити справжню волю осіб, що вчинили правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичаї ділового оборо-

ту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, які мають істотне значення.

Сутність цих правил, які у своїй сукупності складають, так би мовити, «технологію тлумачення» полягає у поєднанні вихідних положень двох теорій - «теорії волі» та «теорії волевиявлення», які протягом тривалого часу розглядалися, як протилежні.

Суть розбіжностей між ними полягала у визначені того, чому при тлумаченні правочину слід віддавати перевагу: тому, що написано в ньому (теорія волевиявлення), чи тому, що сторони дійсно мали на увазі складаючи правочин (теорія волі). В наш час практичне значення зазначених розбіжностей для тлумачення договору, відзначають К.Цвайгерт та Х.Кьотц, зведено нанівець. Тепер усі згодні з тим, що у питанні про волевиявлення не можна обмежуватися лише тим значенням, яке було вкладене у нього «волевиявителем» або тією особою, котрій воно було адресовано під час укладення договору чи у даний момент. Визначальним є те значення, яке могла б надати волевиявленню уявлювана розумна людина, що знаходиться в становищі адресата цього волевиявлення і яка приймає рішення про його По-четверте, закріплення в ЦК права про необмеженість складу, кількості, та вартості майна, яке може бути у приватній власності фізичної особи (ст. 325 ЦК), значно розширило межі спадщини. До її складу можуть входити, зокрема, земля (земельні ділянки), житлові будинки, квартири, садиби, будівлі, транспортні засоби, засоби виробництва, цілісні майнові комплекси, грошові кошти, цінні папери, інше нерухоме і рухоме майно [1].

Усі чотири зазначені обставини, з одного боку, сприяють розширенню диспозитивних засад в регулюванні спадкових відносин, надають заповідачеві реальні можливості визначати на свій розсуд (за власною волею) долю спадщини а, з другого боку, - ускладнюють адекватне відтворення в особистому розпорядженні (заповіті) власної волі щодо долі спадщини.

Неадекватність відтворення в заповіті власної волі заповідача щодо долі спадщини може бути зумовлена, перш за все, неоднаковим використанням в ньому слів, понять та термінів, які є загальноприйнятими у сфері речових, зобов'язальних, спадкових відносин. Цьому також можуть сприяти й певні неузгодженості між змістом окремих частин заповіту і змістом заповіту в цілому, що ускладнюють розуміння останньої волі заповідача щодо долі спа-

дщини.

Слід вказати, що п.161 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженої наказом №20/5 Міністерства юстиції України від 3 березня 2004р. (надалі - Інструкція) містить правило про те, що заповіт має бути складений так, щоб розпорядження заповідача не викликало незрозумілостей чи суперечок після відкриття спадщини. Навіть при посвідченні секретного заповіту, яке відбувається без ознайомлення з його змістом, на нотаріуса відповідно до п.162 Інструкції покладається обов'язок роз'яснити заповідачу, що текст заповіту має бути викладений таким чином, зміст на підставі письмово зафіксованого тексту договору та з урахуванням усіх інших важливих і відомих йому обставин, що мають до цього відношення [2].

Слід підкреслити ще раз, що норми (правила) , викладені в ст.213 ЦК щодо суб'єктів і технології тлумачення змісту правочинів, є нормами загальними. Загальні норми - це норми, що поширюються на рід певних відносин в цілому[3]. В даному випадку йдеться про рід відносин щодо тлумачення правочинів.

Норми (правила) ж, що містяться в ст. 637 та ст. 1267 ЦК, які присвячені тлумаченню, відповідно, умов договору, та заповіту, є нормами спеціальними. Спеціальні норми — це норми, що встановлюються з метою конкретизації та деталізації, врахування своєрідності та особливостей будь-якого виду суспільних відносин, рід яких регулюється загальними нормами права . Оскільки відносини щодо тлумачення правочинів, як рід, охоплюють два види відносини, а саме: відносини, щодо тлумачення договорів (двохсторонніх чи багатосторонніх правочинів) та відносини, щодо тлумачення заповіту, як одностороннього правочину, зазначені спеціальні норми спрямовані на врахування особливостей кожного з двох видів відносин. Оскільки спеціальні норми є виключенням з загального правила, вони унеможливлюють застосування загальних норм в тій частині, які врегульовані спеціальною нормою.

Так, згідно зі ст. 637 ЦК тлумачення умов договору здійснюється сторонами або судом і відбувається за правилами, викладеними в ст.213 ЦК, тобто за загальною нормою. Спеціальна норма щодо правил тлумачення саме договорів вміщена в ч.2 ст. 637 ЦК, згідно з якою у разі тлумачення умов договору можуть враховуватися також типові умови (типові договори), навіть, якщо в догово-

рі, що тлумачиться, немає посилання на ці умови.

Ця спеціальна норма унеможливлює застосування при тлумаченні умов договору загальну норму, що міститься в ч. 4 ст.213 ЦК стосовно використання при тлумаченні «тексту типового договору». Відповідно до ст.1256 ЦК тлумачення заповіту може бути здійснено лише після відкриття спадщини, тобто за відсутності заповідача через його смерть або оголошення його померлим (ст.1220 ЦК). Саме тому при тлумаченні заповіту не діє загальне правило про тлумачення правочину його стороною (сторонами), закріплене в ст. 213 ЦК, а діє спеціальне правило, закріплене в ст. 1256 ЦК, згідно з яким тлумачення заповіту здійснюється спадкоємцями, а у разі спору між ними - судом.

Перелік осіб, які здійснюють тлумачення заповіту, закріплений в ст. 1256 ЦК, як вірно відзначають В.В.Васильченко та Ю.О.Заіка5, носить вичерпний характер. Ось чому помилковою здається думка С.Я.Фурси про те, що право тлумачити заповіт мають не тільки спадкоємці, а й всі зацікавлені і уповноважені особи, до яких необхідно віднести відказоодержувачів та виконавців заповіту [4]. Щодо «технології» тлумачення заповіту, то воно має здійснюватися відповідно до загальних правил, закріплених в ст.213 ЦК і уже викладених у цій роботі. Разом з цим слід вказати і на наступне. Оскільки заповіт є одностороннім правочином, тобто дією однієї сторони, він має певні особливості порівняно з двосторонніми чи багатосторонніми правочинами (договорами). Так, односторонній правочин може створювати права для інших осіб, що ж стосується обов'язків, то за загальним правилом, закріпленим в ст. 202 ЦК, такий правочин може створювати їх лише для особи, яка його вчинила. І лише, як виключення з загального правила, односторонній правочин може створювати обов'язки для інших осіб лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами. Згідно з ч.5 ст. 202 ЦК до правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні положення про зобов'язання та про договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину. Ці особливості одностороннього правочину впливають і на тлумачення заповіту. При тлумаченні заповіту не можуть використовуватися окремі правила ч. 4 ст.213 ЦК, які суперечать суті одностороннього правочину. Йдеться про врахування змісту попередніх переговорів, усталеної практики відносин між сторонами,

звичаїв ділового обороту, подальшої поведінки сторін правочину, тексту типових договорів. Ці положення в узагальненій формі мають бути закріплені в ст.1256 ЦК.

Редакція ст.1256 ЦК потребує уточнень, і з урахуванням того, що посилання в ній на те, що тлумачення заповіту здійснюється відповідно до ст. 213 ЦК міститься лише в ч.2 ст.1256 ЦК, яка стосується випадків тлумачення його судом.

Відсутність такого посилання в ч.і ст.1256 ЦК, де йдеться про тлумачення заповіту спадкоємцями, дала привід С.Я.Фурсі для кваліфікації тлумачення заповіту судом у якості офіційного тлумачення [5]. Виходить так, що тлумачення заповіту спадкоємцями носить неофіційний характер.

На нашу думку, підстав для виокремлення таких видів тлумачення заповіту, в залежності від суб'єктів тлумачення немає, хоча б тому, що «технологія» тлумачення, що закріплена в ст.213 ЦК є, як вже підкреслювалось, є єдиною. Невипадково, ніякої нової «технології», так би мовити, «неофіційного» тлумачення заповіту спадкоємцями, С.Я.Фурса не пропонує.

Нарешті, слід розглянути ще два важливих питання тлумачення заповіту, а саме: як закріплюється результат тлумачення заповіту; та якими є межі його дії.

Питання щодо порядку та способу закріплення результатів тлумачення заповіту, здійсненого самими спадкоємцями, ЦК не вирішує. Окремі правила містяться в пунктах 163-164 Інструкції, які стосуються тлумачення спадкоємцями секретного заповіту. В розвиток правила ч.3 ст. 1250 ЦК відносно складання протоколу про оголошення нотаріусом секретного заповіту та запису в ньому всього змісту заповіту, п. 163 Інструкції вирішує питання про те, які інші відомості мають бути відтворені в зазначеному протоколі. Так, зокрема, якщо з оголошеного секретного заповіту неможливо визначити справжню волю заповідача, в протоколі має бути зазначено про це, а також вміщені відомості про досягнення (чи не досягнення) між спадкоємцями згоди щодо тлумачення тексту заповіту. У разі, коли між спадкоємцями була не тільки досягнута згода щодо тлумачення оголошеного секретного заповіту, а й відбулося його тлумачення спадкоємцями, в протоколі відтворюється витлумачений спадкоємцями текст заповіту (виділено мною -М.С.). В п.164 Інструкції передбачене право спадкоємця (кожного з них) на

отримання за особистою заявою Свідоцтва про оголошення секретного заповіту, в якому відтворюється його текст. Таке Свідоцтво не видається, якщо згоди щодо тлумачення змісту секретного заповіту між спадкоємцями не було досягнуто. При цьому нотаріус роз'яснює спадкоємцям їх право на звернення до суду про тлумачення ним секретного заповіту, з тексту якого неможливо визначити справжню волю заповідача.

Хоча ці правила стосуються лише секретного заповіту, але положення про те, що результатом тлумачення заповіту має бути витлумачений текст заповіту, яке випливає з п. 163 Інструкції, має бути поширене, на нашу думку, на усі заповіти, з тексту яких неможливо встановити справжню волю заповідача, незалежно від того, хто здійснює тлумачення такого заповіту. Ми вважаємо, що це правило потрібно закріпити в ст.1256 ЦК

Слід особливим чином підкреслити, що витлумачений за домовленістю спадкоємців текст заповіту, з метою забезпечення найбільш повного здійснення волі заповідача після відкриття спадщини, за юридичною природою не є договором. Адже договір відповідно до ст. 626 ЦК - це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановленні, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Тлумачення заповіту не може бути спрямоване на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків спадкоємців, оскільки вони встановлені заповітом, як односторонній правочином. Саме тому ми не можемо погодитися з думкою С.Я.Фурси про те, що «... у результаті тлумачення змісту заповіту (виділено мною - М. С.) може заявитися договір про конкретизацію і розподіл прав і обов'язків між всіма спадкоємцями, включаючи спадкоємців за заповітом, за право на обов'язкову частку, за законом, коли спадкування здійснюється одночасно і за законом, і за заповітом, а також відказоодержувачами»[6].

З урахуванням усього викладеного, пропонуємо наступну редакцію ст. 1256 ЦК:

«Стаття 1256. Тлумачення заповіту.

1 .Тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини спадкоємцями.

2.У разі спору між спадкоємцями тлумачення заповіту здійснюється судом.

3. Тлумачення заповіту спадкоємцями та судом здійснюється за правилами, викладеними в ст. 213 ЦК з урахуванням особливостей заповіту як одностороннього правочину.

4.Витлумачений спадкоємцями текст заповіту має бути підписаний ними з засвідченням справжності їх підписів нотаріусом.

5.Витлумачений судом текст заповіту має міститися в судовому рішенні».

Витлумачений спадкоємцями заповіт є обов'язковим не тільки для них, а й для суду, відказоодержувачів, виконавця заповіту та кредиторів спадкодавця.

На судове рішення, що набрало законної сили, в якому відтворено V витлумачений судом заповіт, поширюються правила щодо обов'язковості судових рішень, закріплені в ст. 14 ЦПК України та правила ч.2 ст.223 ЦПК, про неможливість оспорювати в іншому процесі встановлені судом факти і правовідносини.

Література

1. О.Кухарєв. Повноваження виконавця заповіту та їх здійснення за новим Цивільним кодексом України./ Вісник академії правових наук України, 2004, №3. С.92.

2. Цвайгерт К. Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : В 2 -х т.т.-Т 2- Пер. с немецкого. - М.: Международные отношения. - 1998. - С. 17.

3. Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В .Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., академіка АПрН України М.В.Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., академіка АПрН України О.В.Петришина. - Харків: Право, 2009. - С.232.

4. Цивільний кодекс України. Постатейний коментар у двох частинах. Частина 2. /Керівники авторського колективу ті відповідальні редактори проф.. А.С.Довгерт, проф.Н.С.Кузнєцова. - К.: Юстініан.-2006.- С.889.

5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : У 2 т./ За відповід. ред. О.В.Дзери (кер. авт. кол.), Н.С.Кузнєцової, В.В. Луця. - К.: Юрінком Інтер .- 2005, Т.2.- ст.25.

6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2т./ За відповід. Ред.. О.В.Дзери (кер. авт. кол.), Н.С.Кузнєцової, В.В.Луця. - К.: Юрінком Інтер.- 2005, Т.».- С.1025.